

*Роман Подкур**

Створення архівних підрозділів радянських органів державної безпеки (1920 – початок 1940-х рр.)

Автор на основі маловідомих архівних документів досліджував процес створення та функціонування архівних підрозділів радянських органів державної безпеки (1920 – початок 1940-х рр.)

Ключові слова: архів, діловодство, органи державної безпеки, обліково-статистичний відділ, система обліку.

Наукове дослідження діяльності радянських спецслужб ускладнювалося майже цілковитою закритістю архівів та існуванням попередньої цензури. Основним регулятором доступу до архівних документів були ідеологічні й політичні мотиви, закріплені відомчими інструкціями. У СРСР завжди зберігався диктат відомства щодо визначення доступу і використання створених у процесі роботи документів. Наукова громадськість і архівісти не впливали на визначення науково-історичної цінності документів. Відомство знищувало величезні документальні пласти радянської історії, приховуючи, в першу чергу, негативні сторони дійсності.

Зі створенням незалежної України одним з перших політичних кроків керівництва держави стало розсекречення архівів стосовно репресованих за радянської доби громадян. Однак, невдовзі загальний процес розсекречення захопив інші категорії документів колишніх радянських спецслужб (накази, інформаційні доповідні записки, спецповідомлення тощо). На основі архівних матеріалів радянських органів державної безпеки були опубліковані збірники документів, монографії, наукові статті. Але дослідники лише побіжно згадували про існування архівних підрозділів ВНК–ОДПУ–НКВС. Поза межами наукового пізнання залишився процес формування чекістських архівних підрозділів. Лише автори-упорядники збірника

* *Подкур Р.Ю.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

документів «Архів ВЧК» В. Виноградов, Н. Перемишленікова розпочали цілісне дослідження формування архіву ВНК¹.

Вивчення процесу організації та функціонування архівних підрозділів радянських органів державної безпеки надасть можливість розкрити систему документування, формування та збереження документальної бази ВНК-ОДПУ-НКВС-КДБ.

Формування діловодства і, як наслідок, створення архіву радянських спецслужб почалося у перші місяці роботи Всеросійської надзвичайної комісії. На організаційному засіданні колегії ВНК 18 березня 1918 р., після переїзду урядових установ до Москви, були, нарешті, уточнені функції основних підрозділів ВНК. Окрім оперативних відділів, був створений загальний відділ, а у його структурі — канцелярія з обслуговування Президії ВНК (3–5 членів колегії для вирішення поточних питань) і його відділів. Вже 31 березня 1918 р. Президією ВНК була затверджена перша Інструкція з діловодства².

Оперативна й адміністративно-господарська діяльність почала фіксуватися у протоколах, довідках, записках, листуванні, які відкладалися в канцелярії і слідчих справах відділів надзвичайних комісій. Довідкове бюро загального відділу надавало у разі службової необхідності відомості про заарештованих і справи, проваджувані ВНК.

Положенням про конструкцію губернських і повітових відділів надзвичайних комісій, прийнятим на I Всеросійській конференції НК 13 червня 1918 р. і доповненим у серпні 1918 р. іногороднім відділом ВНК, передбачалося створення канцелярій при губернській і повітській НК. Крім того, кожен із відділів ВНК мав свою канцелярію, очолювану завідувачем справ відділу, він же завідувач архіву відділу. Завідувачем канцелярії та архіву ВНК був призначений М. Мещеряков³.

¹ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК // Архив ВЧК: Сб. док. / Отв. ред.: В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров; сост.: В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М.: Кучково поле, 2007. – С. 5–50.

² Там же. – С. 5.

³ Див.: Архив ВЧК: Сб. док. / Отв. ред.: В. Виноградов и др.; сост.: В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М.: Кучково поле, 2007. – С. 694.

У губернській і повітовій НК передбачалася загальна канцелярія із спеціальними столами (контрреволюційний, спекулятивний, іногородній, залізничний) і загальний архів. Завідувач справ відділу ВНК приймав справи, належні до здачі в архів відділу, здавав справи в архів загальної комісії ВНК⁴.

Спочатку архів ВНК зберігався у відділі сховищ господарського відділу ВНК разом із конфіскатом. Проте 9 липня 1918 р. колегія ухвалила рішення про відокремлення архіву ВНК від сховища конфіскату. В. Виноградов вважає, що цей день став датою утворення архіву ВНК як комплексу архівних матеріалів центрального апарату. З 15 листопада 1918 р. архів стає самостійним структурним підрозділом ВНК⁵.

Через відсутність номенклатури справ із загальною реєстрацією оперативно-слідчих матеріалів і листування 1 вересня 1918 р. був створений реєстраційно-довідковий відділ на чолі з В. Кінгісеппом⁶.

⁴ ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – С. 189–199; История формирования архива. – С. 6.

⁵ Виноградов В.К. История формирования архива. – С. 6.

⁶ Кінгісепп Віктор Едуардович (1888–1922) — естонець, у революційному русі з 1905 р., член РСДРП(б) з 1906 р. Закінчив Петроградський Імператорський університет у 1917 р. В 1907–1914 рр. вів партійну роботу в Петербурзі, Таллінні; брав участь у виданні більшовицької газети «Кийр» («Промінь») у 1913–1914 рр., підтримував зв'язок із Російським бюро ЦК РСДРП, з більшовицькою фракцією 4-ї Державної думи і з «Правдою». Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Петрограда; з початку червня — в Таллінні, один із керівників більшовицької організації Естонії. З 22 жовтня (4 листопада) 1917 р. — заступник голови ВРК Естляндського краю, організував Червону Гвардію. З 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. — член Виконкому Рад Естляндського краю. З березня 1918 р. працював у Москві, у Верховному ревтрибуналі РРФСР і у ВНК. Слідчий у справі про шпигунську організацію Локкарта. Член Окремої слідчої комісії у справі про заколот лівих есерів. Брав участь у розслідуванні справи есерки Ф. Каплан, яка вчинила замах на В. Леніна. у березні 1918 р. на IV Всеросійському з'їзді Рад був обраний членом ВЦВК. З листопада 1918 р. перебував на підпільній роботі в Естонії, керував Комуністичною партією. На I (1920) і II (1921) з'їздах КП Естонії обирався членом ЦК і членом політбюро ЦК, створю-

Спочатку були заведені журнали реєстрації слідчих справ і оперативних документів в оперативних відділах ВНК. Проте незабаром реєстрація слідсправ і оперативних матеріалів здійснювалася вже централізовано по всій ВНК у реєстраційно-довідковому відділі. Тут же ставили на облік заарештованих і видавали довідки у справах.

На II конференції надзвичайних комісій у листопаді 1918 р. була затверджена інструкція «Про нове трактування канцелярської справи». Місцевим надзвичайним комісіям рекомендували журнальний облік реєстрації документів. Канцелярії відділів ВНК мали завести діловодні журнали реєстрації документів, розсильні книги для кур'єрів, книги-описи по справам. Для реєстрації документів передбачалася також карткова система, для повітових НК — алфавітні книги.

Застережень щодо термінів здачі справ у архів не було. В архів здавалися «папери», які формувалися у справи. Інструкція приписувала:

«Краще не шкодувати зайвої обкладинки і з кожного пилання починати окрему справу».

Для швидкого пошуку за роками рекомендувалося на кожен рік замовляти обкладинки різних кольорів:

«Тоді лише за зовнішнім виглядом можна відрізнити справу одного року від іншого, і така справа при розкладанні в архіві не повинна опинитися не на своєму місці».

Формувати одиницю зберігання пропонувалося «в порядку історії справи», тобто з дотриманням хронології і предметно-тематичної послідовності. Фотоматеріали дозволялося зберігати в альбомах⁷. Одночасно з картковою системою реєстрації справ (документів) такий архів набував функціональності.

Для оптимізації документообігу 3 січня 1919 р. Президія ВНК з'єднала канцелярії відділів ВНК. Таким чином, архіви відділів також були об'єднані.

вав підпільні друкарні, видавав газету «Комуніст». Заарештований поліцією 3 травня 1922 р. і за вироком військово-польового суду розстріляний в ніч на 4 травня.

⁷ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 7.

Самостійним залишався тільки архів особливих відділів ВНК. У центральному апараті особливого відділу ВНК було створене реєстраційне відділення, де передбачалися «столи архіваріусів і діловодів». Вони збирали, реєстрували і систематизували документи, формували «поточний архів» з матеріалів особливих відділів військових підрозділів. Реєстраційне відділення очолив Я. П. Роцен.

З 25 липня 1919 р. він став начальником реєстраційно-статистичного відділу ВНК, до складу якого 19 липня 1919 р. на правах відділення увійшов архів ВНК⁸. У губернських надзвичайних комісіях також була створена реєстраційно-статистична частина, до якої входив архів.

Президія ВНК 31 липня 1919 р. прийняла постанову «Про зосередження архівних справ в одному місці». В архів почали надходити документальні матеріали із загальної канцелярії. Оперативно-слідчі справи відділів ВНК, окрім особливого відділу, концентрувалися в секретно-оперативному відділі, у штаті якого був передбачений стіл реєстрації і статистики. У Положенні про організаційну структуру СПО губернських НК за підписом заступника голови ВНК Я. Петерса та завідувача СО ВНК М. Лаціса детально розписаний механізм реєстрації справ. Зокрема, з кожної справи на окрему реєстраційну картку вписувалися дані не лише кожного фігуранта справи, а й осіб, які згадувалися у справі. Причому, якщо особа згадувалася в інших справах, то складалася окрема картка. Окрім особових даних обов'язково вказувалися характер обвинувачення та ступінь причетності до справи. Потім картки реєструвалися по порядку у журналі за графами: порядковий номер картки, прізвище, номер справи. За таким журналом можна було встановити кількість карток. Паралельно у іншому журналі реєстрації справ навпроти кожної справи проставлялися номери карток. Картки розставлялися в окремому ящику чітко за алфавітом. Це дозволяло виявити осіб, які проходили за декількома справами і водночас, динаміку обставин «спілкування» особи з співробітниками органів держбезпеки. Подібну реєстрацію

⁸ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 8.

проходили також кримінальні справи, які вже були здані в архів. Для формування найбільш повних даних на особу кримінальна справа проходила через бюро реєстрації двічі: *перший* — коли справа передавалася слідчому, *другий* — після її завершення при здачі до архіву (при необхідності додаються нові картки чи заносяться додаткові дані на вже зроблені картки). Картки також склалися на всі списки, які потрапляли до НК, зокрема, переліки жандармів, провокаторів, службовців різних адміністрацій періоду революції, неблагонадійних осіб тощо. На кожен картку, по можливості, наклеювалася фотографія. Копії всіх карток обов'язково надсилалися до Центрального реєстраційного бюро при секретному відділі ВНК⁹.

В губернській надзвичайній комісії закриті справи оперативних підрозділів, згідно з Інструкцією про організацію роботи місцевих органів ВНК, прийнятою 3 лютого 1920 р. на IV конференції надзвичайних комісій, передавалися на зберігання в архів реєстраційно-статистичної частини губернської НК. Архівом завідував співробітник, підпорядкований завідувачеві реєстраційного відділу губернської НК¹⁰.

Під час чергової адміністративної реорганізації ВНК 14 вересня 1920 р. було створене управління справами ВНК. До його складу на правах відділу увійшов обліково-реєстраційний відділ з архівом. 1 грудня 1920 р. до складу управління справами ВНК також були включені колись самостійні управління справами особливого і транспортного відділів¹¹. Таким чином, ВНК запровадила єдиний документообіг підрозділів.

На 1 січня 1921 р. до складу реєстраційно-статистичного відділення ВНК належали: бюро реєстрації (начальник Назаров), бюро розшуку (начальник Єжова), бюро статистики (начальник О. Сміттен), архів (Б. Хржонш) і довідкове бюро¹².

⁹ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991: Справочник / Под ред. А. Н. Яковлева; Авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 337–338.

¹⁰ Там само. – С. 355.

¹¹ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 8.

¹² Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 189.

У липні 1921 р. в Інструкції про структуру, внутрішній розпорядок роботи органів ВНК і внутрішнє листування Центрального архіву ВНК вперше згадується як підрозділ центрального апарату.

Згідно з вимогами Інструкції, закриті справи треба було здавати в поточні архіви відділів. Коли ж потреба у їхньому практичному використанні зникала, підшиті справи з внутрішнім описом документів здавалися на зберігання в Центральному архіві¹³.

30 березня 1922 р. Центральному архіву увійшов до складу відділу центральної реєстрації (ВЦР), створеного на базі реєстраційно-статистичного відділення оперативного відділу. ВЦР очолив колишній начальник відділення Я. Роцен, а з 6 червня 1922 р. головою став О. Шанін¹⁴.

ВЦР входив до складу секретно-оперативного управління ДПУ. Основними завданнями ВЦР були формування єдиних обліково-реєстраційних систем як у Центрі, так і на місцях, облік та систематизація персональних даних про осіб-злочинців, а також підозрюваних і, таким чином, допомагати виявляти оперативним співробітникам минуле антирадянського елементу. Отже, ВЦР пов'язував роботу різних оперативних підрозділів.

Окремим завданням був облік та створення списків розшукуваних осіб. Співробітники ВЦР зобов'язувалися також *«зберігати архівні справи ДПУ і його органів у встановленому порядку (по картковій системі)»*, видавати довідки про осіб, які проходять по архівним справам, розробляти надіслані від місцевих апаратів справи. Паралельно співробітники повинні були *«групувати закінчені слідчо-агентурні справи контрреволюційного та шпигунського характеру, які зберігалися в архіві, підбирати справи за ступенем розвитку і спрямування контрреволюційних та шпигунських організацій»*. Останнє, давало можливість

¹³ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 9.

¹⁴ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 25, 29. Біографію О. Шаніна див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – С. 440.

оперативним співробітникам простежити динаміку тієї чи іншої «оперативної лінії», опиратися на вже набутий досвід розробки «об'єкту». Згодом Положення про архів відділу центральної реєстрації (ВЦР) СОУ ДПУ від 13 квітня 1923 р. підтвердило, що він є центральним сховищем матеріалів центрального апарату і місцевих органів державної безпеки. Також на співробітників ВЦР покладалося формування статистичних звітів різних форм.

ВЦР також проводив формування та наповнення картотек, які згодом входили до загальної архівно-інформаційної системи. Об'єктом реєстрації ДПУ станом на 1922 р. були:

- особи, які належали до контрреволюційних організацій та підозрювані у причетності до них;
- члени антирадянських партій;
- шпигуни та підозрювані у шпигунстві;
- особи, які проводили антирадянську діяльність за кордоном;
- офіцери та цивільні чини білогвардійських урядів, які боролися проти радянської влади;
- особи, яких підозрювали в «антирадянському та політичному бандитизмі»;
- особи, причетні до злочинів, що торкалися економічних інтересів держави.

Реєстрація проводилася із наступних джерел — слідчих та агентурних справ, інформаційних та друкованих матеріалів (за виключенням тих, на думку начальників відділів не можуть вноситися у загальну реєстратуру), різноманітних реєстраційних списків судових та адміністративних органів¹⁵.

Структура апарату територіальних органів державної безпеки повторювала структуру центрального апарату. В наказі ДПУ від 20 лютого 1923 р. № 62 були оголошені штати місцевих органів ДПУ. Архівна робота була покладена на реєстраційно-статистичне відділення (відділ) секретно-оперативної частини повноважного представництва губвідділу ДПУ. Територіальні

¹⁵ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ... – С. 429.

органи були розподілені на чотири категорії за штатним розписом. Так, губернський відділ ДПУ 1-ї категорії мав штат 77 ос., 2-ї — 59 ос., 3-ї — 48 ос., 4-ї — 26 ос. У губвідділах 3-ї та 4-ї категорій штатного розпису за реєстраційно-статистичний напрям у СОЧ відповідав уповноважений¹⁶.

Керівництво ДПУ–ОДПУ СРСР запровадило принцип концентрації найважливіших архівних справ у Центральному архіві. Тільки нестача приміщень і висока вартість пересилки часто зупиняли цей процес.

Матеріали архіву умовно поділялися на дві групи: «важливі» й «несуттєві». У групах справи отримували валову нумерацію. На кожну справу виписувалася відповідна картка, яка передавалася до центральної картотеки архіву ВЦР СОУ ДПУ. У групі «важливих» виділялися «тематичні» справи, які, незалежно від кількості томів, мали один архівний номер.

З перших місяців 1925 р. почалася масова передача архівних матеріалів у Центральний архів ОДПУ СРСР. Вже в лютому наказом колегії ОДПУ СРСР № 46 військовий архів ОДПУ СРСР (документи про діяльність військ ВНК–ДПУ–ОДПУ) був переданий до Центрального архіву ВЦР¹⁷.

У листопаді 1925 р. відбулася чергова спроба скупчити в центрі найцікавіші архівні документи з територіальних апаратів. Наказом ОДПУ СРСР від 5 листопада 1925 р. при колегії ОДПУ СРСР була створена частина таємного зберігання архівних фондів для «об'єднання і зосередження в ОДПУ документів і матеріалів таємного, історичного і особливо важливого характеру, що втратили оперативне значення для поточної роботи». Повноважним представництвом і губернським відділам ДПУ надали три місяці для відбору й відправки документів¹⁸. Тим паче, що в умовах розпочатої адміністративно-територіальної реформи (переходу від триступінчатої форми «губернія–повіт–район» до двоступінчатої «округ–район») існувала серйозна небезпека елементарної втрати документів.

¹⁶ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 26.

¹⁷ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 38.

¹⁸ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 9.

На території колишньої губернії формувалося декілька округів. Відповідно кожен округ мав свій окружний відділ ОДПУ–ДПУ. В такому разі було незрозуміло, як ділити архів губернського відділу ОДПУ–ДПУ.

Місцеві апарати ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР почали швидко здавати свої архіви. Переважно це були неопрацьовані справи, іноді насипом; не всі з них становили історичну цінність і могли знадобитися для узагальнення досвіду роботи радянських спецслужб. Практична робота з прийому й опрацювання матеріалу, що надходив із місць, була покладена на співробітників ВЦР ОДПУ СРСР.

Начальник архіву ОДПУ СРСР Є. Солонович у грудні 1926 р. підготував доповідну записку у колегію ОДПУ СРСР. На його думку, «архів має бути сховищем, яке накопичує досвід роботи ОДПУ, а не складом розрізнених матеріалів». Він запропонував удосконалити діловодство у структурі ОДПУ СРСР, створити типовий перелік для складання номенклатури справ секретного впровадження¹⁹. У цьому разі завідувачі канцелярій та архівів центрального і місцевого апаратів матимуть чітке уявлення про перелік документів, призначених для зберігання, строки зберігання, параметри оформлення архівної справи.

Одночасно згідно наказу ОДПУ СРСР № 247/117/С від 5 листопада 1925 р. існував так званий «секретний архів ОДПУ» центрального апарату ОДПУ СРСР. У преамбулі наказу вказувалися на тривалу боротьбу органів держбезпеки з інтервенцією, шпигунством, контрреволюційними повстаннями та змовами, антирадянськими партіями. У процесі цієї боротьби був накопичений значний масив документів, які втратили «оперативно-агентурне значення», але можуть бути використані як джерело для історичних, політичних оглядів діяльності ОДПУ СРСР. Тому при колегії ОДПУ СРСР створювалася «Частина секретного зберігання архівних фондів ОДПУ», яка очолювалася секретарем колегії ОДПУ СРСР. Керівникам територіальних апаратів, повноважних представництв ОДПУ СРСР доручалося у тримісячний термін підготувати та передати матеріали до

¹⁹ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 14.

«Частини секретного зберігання архівних фондів ОДПУ». Документи повинні були сформовані у справи за хронологічним принципом і підшиті надійні обкладинки. Листи справи — пронумеровані, у кожній справі — завірений внутрішній опис. На обкладинці справи зазначалося найменування органу ОДПУ, назва відділення або частини, номер справи, назва справи, дата, кількість сторінок. Опис підготовлених для передачі справ формувався у двох екземплярах, один з яких залишався у «Частині секретного зберігання архівних фондів ОДПУ», другий — з розпискою про передачу справ повертався у територіальний апарат. Першим керівником «Частини секретного зберігання архівних фондів ОДПУ» був О. Шанін²⁰. Наказом адміністративно-організаційного управління ОДПУ СРСР від 1 грудня 1929 р. № 282 «частину таємного зберігання архівних фондів ОДПУ» очолив М. Александров²¹.

Через реорганізацію відділів — КРВ, ОВ, ПК, ІНФО та оперввідділу секретно-оперативного управління — в структурі СОУ ОДПУ СРСР станом на серпень 1931 р. залишилися тільки секретно-політичний відділ і відділ центральної реєстрації (з 1 вересня 1931 р. його очолив Я. Письменний).

Тому 4 грудня 1931 р. колегія ОДПУ СРСР ухвалила рішення про реорганізацію ВЦР. Вже 10 лютого 1932 р. був оголошений наказ № 117/з про створення обліково-статистичного відділу (ОСВ) ОДПУ у складі 1-го відділення (облікове), 2-го відділення (судове), 3-го відділення (оперативно-довідкове), 4-го відділення (статистичне), 5-го відділення (архів).

Після ліквідації СОУ ОДПУ СРСР з 16 квітня 1932 р. ОСВ був безпосередньо підпорядкований голові і колегії ОДПУ СРСР²². За наказом ОДПУ СРСР від 9 вересня 1933 р. на ОСВ, окрім обліку різних категорій політично неблагонадійних громадян, покладався облік усіх виключених із ВКП(б) внаслідок партійних чисток.

²⁰ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ... – С. 476–477.

²¹ Там само. – С. 43.

²² Там само. – С. 54.

При реорганізації 10 липня 1934 р. ОДПУ СРСР обліково-статистичний відділ увійшов до складу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР на правах самостійного відділу.

Станом на лютий 1934 р. в Центральному архіві на зберігання було понад 825 тис. справ, половину з них становили архівно-кримінальні справи. Інші фонди включали оперативні матеріали, особові справи співробітників, діловодство військ ВНК–ОДПУ СРСР і облікові справи колишніх білих офіцерів. Номенклатурні справи підрозділів ВНК–ОДПУ СРСР з матеріалами таємного діловодства називалися «канцелярією» і налічували понад 20 тис. томів. Невраховані, не розібрані справи склали майже 100 тис. одиниць зберігання. Більшість справ, особливо за 1918–1919 рр., були «пошарпані», «погано прошиті», «у подертих обкладинках», «важко читалися». Начальник ОСВ ОДПУ СРСР Я. Генкін²³ у записці Г. Ягоді писав, що справи *«потребують термінового ремонту, зняття копій і фотографування цінних документів»*. Він також скаржився на відсутність кваліфікованих працівників, які могли б виявити і тематично описати справи²⁴. Г. Ягода 18 березня 1934 р. наказав упродовж року навести в архіві зразковий порядок і доручив секретареві колегії ОДПУ СРСР П. Буланову разом із Я. Генкіним розробити план матеріально-технічного забезпечення архіву. Під час зустрічі з Я. Генкіним 1 червня 1934 р. Г. Ягода «дав вказівку про створення єдиного архіву всіх матеріалів ВНК–ОДПУ, поставив завдання створити книгосховище з комплексом матеріалів щодо нелегальних організацій і партій». Роботи мали бути виконані упродовж п'яти років²⁵.

Вже 5 червня 1934 р. був підписаний наказ ОДПУ № 1220 про порядок оформлення слідчих справ. Були замовлені типові обкладинки для переплетення справ. Тільки для територіальних органів ОДПУ було замовлено близько 300 тис. обкладинок.

Архівні матеріали повинні були систематизовані «за лініями» роботи ОДПУ СРСР (меншовики, троцькісти, праві тощо).

²³ Див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 144.

²⁴ Виноградов В.К. История формирования архива ВЧК. – С. 15–16.

²⁵ Там само. – С. 117.

Проведена робота стала основою для майбутніх фальсифікованих справ у 1937–1938 рр. про діяльність «троцькістських», «меншовицьких», «правих» центрів.

Не долучені до справ слідчі матеріали, довідки, обвинувальні висновки, речові докази (література, листівки, плакати, фотоматеріали) слід було формувати в окремі справи. Для тематичної розробки справ залучалися два-три висококваліфікованих оперативних співробітники рівня начальника відділення центрального апарату. Вони повинні були здійснити тематичний опис матеріалів «політично важливих справ» (їх було близько тисячі) відповідно до затвердженого начальником ОСВ ОДПУ СРСР особливого переліку. Інформація записувалася на тематичну картку: архівний номер, справа, тема, підтема, назва організації, групи, партії, банди тощо, найменування органу і відділу, коли і ким винесена ухвала у справі, прізвище з ініціалами одного–двох головних фігурантів справи, кількість осіб, які проходять у справі, наявність при справі документів²⁶.

Співробітниками архіву було створено декілька видів картотечних каталогів (картотек). Картотека «Контрреволюційних організацій і великих справ» була систематизована за назвами організацій («на кожну справу заповнюється стільки карток, скільки слів у назві справи») і персоналіями (картки розкладалися в алфавітному порядку).

Картотека «Тематичного обліку справ» велася за розділами: склад злочину, рік ліквідації організації, орган НКВС, який вів справу.

Також були створені картотеки «Тематичного обліку документів» (йшлося про документи, долучені до справ), «Обліку багатотиражних примірників обвинувальних висновків у слідчих справах»²⁷. Тиражовані на ротаторі або друкарським способом процесуальні документи розсилалися територіальним органам державної безпеки для орієнтування оперативних співробітників. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України у фонді № 13 «Колекція друкованих видань» збе-

²⁶ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 17.

²⁷ Там само. – С. 31.

рігаються виготовлені у друкарні копії обвинувальних висновків. Кожна брошура має номер і гриф «Цілком таємно»²⁸.

Постійно формувалася картотека (за номерами) усіх слідчих справ, які зберігалися в архіві, та обліків на громадян, обвинувачених у справах.

Проміжним результатом копіткої роботи архівістів із розробки фондів архіву став зброшурований каталог архіву ВНК–ДПУ–ОДПУ–НКВС СРСР. Він був виготовлений у декількох примірниках у 1936 р. «для службового користування».

Приймаючи справи від територіальних апаратів державної безпеки, Центральний архів зіткнувся з проблемою безвідповідального зберігання документів в обліково-статистичних підрозділах місцевих обласних відділів/управлінь ОДПУ–НКВС. Обліково-статистичний відділ ГУДБ НКВС СРСР 7 січня 1936 р. розіслав місцевим апаратам циркуляр № 337545 про роботу з архівами. Керівництво ОСВ ГУДБ НКВС СРСР запевняло, що робота з архівними справами — «забута ділянка роботи» в УНКВС, документи зберігаються «в непристосованих приміщеннях» і являють собою «просто звалище паперів і справ, особливо за старі роки», проте «вони є «найціннішим історичним матеріалом боротьби з контрреволюцією».

У циркулярі були названі основні принципи зберігання архівних справ: за архівними номерами, слідчі справи — додатково за датами засідання «трійок», і за географічною (територіальною) ознакою.

У циркуляр був включений запитальник, який давав уявлення про стан роботи з архівами у територіальних органах НКВС СРСР: приміщення архіву; кількість справ; їх групування за фондами; принципи зберігання фондів (за архівними номерами, слідчими номерами, датою, територією); тематичні розробки у справах, довідкові матеріали за справами та фондами; наявність «важливих» політичних справ і їхня готовність до відправки у Центральний архів; кількість вже переданих у Центральний архів справ; процедура знищення справ і документів;

²⁸ Галузевий державний архів СБУ: путівник / ГДА СБ України. – Х.: Права людини, 2009. – С. 105.

наявність описів на знищення справи; інформація про співробітників, що ведуть архівну роботу²⁹.

Отримані відповіді враховувалися при подальших реорганізаціях архівних підрозділів. Наказом НКВС СРСР від 3 травня 1936 р. № 00174 був сформований обліково-архівний відділ (ОАВ). Начальником відділу залишився Я. Генкін. У його структурі збереглося 5-те відділення, завданням якого була, як і раніше, тематична розробка справ. У територіальних органах НКВС СРСР були створені обліково-архівні відділення УДБ УНКВС³⁰.

У «Положенні про порядок зберігання архівних матеріалів ГУДБ НКВС СРСР», підготовленому ОАВ ГУДБ НКВС СРСР і затвердженому 27 липня 1936 р., чітко зазначалося, що всі архівні матеріали ГУДБ зберігаються в обліково-архівному відділі. ОАВ зобов'язаний був надавати практичну і методичну допомогу оперативним підрозділам при здачі закінчених виробництвом справ у Центральний архів, забезпечити систематизацію матеріалів і їхню тематичну розробку. Співробітники відділу спільно з оперативним складом підрозділів ГУДБ НКВС СРСР здійснювали «оперативно-методичну розробку архівних матеріалів і організацію спецкабінетів» для підготовки співробітників органів державної безпеки, вивчення досвіду оперативної роботи. У Положенні вказувалося:

«За матеріалами найбільших справ при ОАВ ГУДБ НКВС СРСР організуються спеціальні чекістські кабінети, в яких мають бути унаочнені методи контрреволюційної діяльності к[онтр]рев[олюційних] організацій і класифіковані чекістські матеріали про припинення їхньої діяльності».

Завданням ОАВ також було комплектування архіву з-поміж відібраних «найбільш історично і політично важливих справ, архівно-слідчих справ», а також облік і відбір «історичних документів» (особисті документи, програми, рукописи), виявлені під час обшуків у громадян — членів «антирадянських і контрреволюційних організацій». Також ОАВ видавав довідки у спра-

²⁹ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 34.

³⁰ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 47.

вах, що перебували на зберіганні, здійснював контроль за систематизацією і зберіганням матеріалів у місцевих органах ГУДБ НКВС СРСР.

Окремим пунктом Положення була визначена класифікація і комплектування архівних матеріалів у 12 фондах Центрального архіву: № 1 — слідчі справи; № 2 і 3 — оперативні справи різного призначення; № 4 — облікові справи і копії обвинувальних висновків у слідчих справах щодо колишніх білих офіцерів і перебіжчиків; № 5 і 6 — особові справи колишніх співробітників (у тому числі й таємних) ВНК-ОДПУ-ГУДБ НКВС СРСР; № 7 — накази, циркуляри, інструкції ВНК-ОДПУ-НКВС СРСР; № 8 — багатотиражні та друковані видання ВНК-ОДПУ-ГУДБ НКВС СРСР (збірки слідчих матеріалів, обвинувальні висновки, оперативні зведення, довідники); № 9 — антирадянські друковані видання й рукописи (книги, газети, журнали, листівки, статті, програмні документи); № 10 — оперативне (секретне) діловодство управлінь і відділів ВНК-ОДПУ-ГУДБ НКВС СРСР (накази, оригінали протоколів колегії і президії ВНК-ОДПУ СРСР, протоколи нарад, плани, доповіді з місць, листування, акти обстеження роботи місцевих апаратів); № 11 — справи канцелярії ГУДБ НКВС СРСР, що не містять оперативних документів; № 12 — матеріали інших управлінь і відділів НКВС СРСР³¹.

Також передбачалася наявність особливого фонду (чи архіву) для зберігання основних оперативних і слідчих справ ГУДБ НКВС СРСР, що «мають історичне або винятково важливе оперативне значення». Ці матеріали піддавалися спеціальній оперативно-тематичній обробці, систематизувалися за видами контрреволюційних злочинів, роками, територіальною та іншими ознаками³².

При черговій реорганізації наказом НКВС СРСР від 28 листопада 1936 р. № 000383 був створений обліково-реєстраційний відділ. Його очолив майор державної безпеки В. Цесарський³³.

³¹ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 35–36.

³² Там само. – С. 36.

³³ Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 47, 432.

У НКВС УРСР з березня 1936 р. обліково-архівний відділ очолив І. Умов, який раніше обіймав посаду помічника начальника відділу кадрів НКВС УРСР. Керував він відділом недовго — 26 липня 1937 р. лейтенант державної безпеки Ілля Умов очолив Краматорський міський відділ НКВС. Після його від'їзду тимчасово виконуючим обов'язки начальника відділу був призначений Лазар Мунвез. Офіційно на посаду він був призначений тільки 1 листопада 1937 р. (наказ НКВС УРСР № 431)³⁴.

Наказом НКВС СРСР від 25 грудня 1936 р. № 00411 відділам ГУДБ НКВС СРСР з метою конспірації їх діяльності були присвоєні номери. Обліково-реєстраційний відділ був реорганізований у 8-й відділ з двома відділеннями: 6-м (систематизація, облік і зберігання архівних матеріалів) і 7-м (оперативно-технічна розробка і технічне оформлення справ Центрального архіву, організація «особливого архіву» або фонду «спеціальних чекістських кабінетів» і «випуски спецзбірок про поточну роботу»)³⁵.

Таким чином, у структурі архіву були розмежовані функції комплектування, обробки, зберігання архівних матеріалів і науково-методичного використання архівних справ.

У Центральному архіві справи систематизувалися за структурою. Кожному лінійному підрозділові відповідав свій номер фонду (управління контррозвідки — фонд № 16, секретаріат — фонд № 8, ЕКУ — фонд № 6). Всередині опису кожного фонду справи упорядковувалися за хронологією, в межах року — за відділами (управліннями)³⁶.

Чергова реорганізація НКВС СРСР була пов'язана з оцінкою перших наслідків масових операцій у період «великого терору». Політбюро ЦК ВКП(б) 28 березня 1938 р. ухвалило рішення

³⁴ Див.: Україна в добу «Великого терору», 1936–1938 рр. / Авт.-упоряд.: С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивіл, Ю. Шаповал. – К.: Либідь, 2009. – С. 115; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн. 1. – С. 576

³⁵ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 36.

³⁶ Там само. – С. 42.

про ліквідацію ГУДБ НКВС СРСР і створення у квітні–червні 1938 р. 1-го управління (державна безпека), 2-го управління (особливі відділи) і 3-го управління (оперативне обслуговування транспорту і зв'язку) НКВС СРСР. Проте у НКВС СРСР залишалися елементи старої структури ГУДБ НКВС СРСР.

Наказом НКВС СРСР від 9 червня 1938 р. № 00362 була оголошена нова структура оперативно-чекістських управлінь НКВС СРСР. У складі центрального апарату на правах самостійного відділу був сформований відділ оперативного обліку, реєстрації і статистики на чолі зі старшим майором державної безпеки І. Шапіро. З 19 червня 1938 р. відповідно до наказу № 00378 НКВС СРСР він став називатися 1-й спецвідділ³⁷. Його 15 відділень та секретаріат, окрім обліку, реєстрації і статистики справ, розшуку злочинців, обліку заяв і конфіскації, провадив роботу з формування, зберігання, тематичної розробки і використання архівних матеріалів про діяльність органів державної безпеки. У складі УНКВС областей відповідно були створені 1-ші спецвідділи (відділення).

У НКВС УРСР також відбувалися постійні реорганізації і кадрові перестанови. Начальник 8-го (обліково-статистичного) відділу Л. Мунвез 4 квітня 1938 р. наказом № 118 НКВС УРСР був переведений на посаду начальника фельдзв'язку НКВС УРСР. Тимчасово виконуючим обов'язки начальника 8-го відділу з 4 квітня 1938 р. став молодший лейтенант державної безпеки Андрій Назаренко. В обліково-статистичний відділ його перевели з посади начальника відділення 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 19 червня 1938 р. № 00378, він реорганізував 8-й відділ УДБ НКВС УРСР у 1-й спецвідділ НКВС УРСР³⁸.

Проте під час масових чисток органів державної безпеки був заарештований практично весь керівний склад оперативних підрозділів НКВС України. Для заміщення вакантних посад були направлені кадри з неоперативних підрозділів. Тому стар-

³⁷ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 50; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 67.

³⁸ Україна в добу «Великого терору», 1936–1938 рр. – С. 115, 120.

ший лейтенант державної безпеки А. Назаренко 15 вересня 1938 р. (наказ № 602) був призначений виконуючим обов'язки начальника 7-го відділу 1-го управління НКВС УРСР. З вересня 1938-го по січень 1939 р. посада начальника 1-го спецвідділу залишалася вакантною. Виконував обов'язки начальника 1-го спецвідділу лейтенант державної безпеки Андрій Славін³⁹.

Як спробу створення єдиної інформаційної системи слід розглядати постанову Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р., оголошену наказом НКВС СРСР від 11 червня 1938 р. № 370, згідно з яким Центральне архівне управління було передане під керівництво НКВС СРСР. Головне архівне управління (ГАУ) НКВС СРСР (штат центрального апарату 233 ос.) очолив І. Нікітінський⁴⁰. На базі обласних архівних управлінь у місцевих органах держбезпеки були створені архівні відділи УНКВС, якому підпорядковувалася структура державних архівів відповідно до адміністративно-територіального поділу⁴¹. До архівного відділу УНКВС належали відділення: організаційно-методичне, науково-видавниче, адміністративно-фінансове, кадрів.

Одним із головних завдань державних архівів була визначена розробка архівних фондів на предмет виявлення настановних даних на «антирадянські елементи». На підставі зібраних матеріалів укладався довідник для оперативних відділів УНКВС (в першу чергу для 2-го відділу УДБ НКВС СРСР (боротьба з антирадянськими елементами)⁴².

Робота ГАУ і системи державних архівів не перетиналася з роботою 1-го спецвідділу (відділень) НКВС СРСР і його територіальних органів. Центральний архів НКВС СРСР був відомчим і комплектувався матеріалами підрозділів НКВС СРСР. Центральні й місцеві (обласні, міські, районні) архіви комплектува-

³⁹ Україна в добу «Великого терору», 1936–1938 рр. – С. 120.

⁴⁰ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 67, 71.

⁴¹ Лише в січні 1960 р. Головне архівне управління було передане з МВС СРСР у підпорядкування Раді Міністрів СРСР.

⁴² Державний архів Полтавської області, ф. Р-2115, оп. 2, спр. 16, арк. 34–35.

лися документами центральних і місцевих органів влади й управління, громадських організацій.

НКВС СРСР розглядав державні архіви як один з інформаційних сегментів для виявлення «антирадянських елементів», встановлення фактів біографії, «контрреволюційної діяльності» тощо.

У січні 1939 р. з секретаріату НКВС СРСР у 1-й спецвідділ був переданий документальний архів періоду 1918–1938 рр., у тому числі й «особистий фонд» Ф. Дзержинського, сформований секретарем голови ОДПУ В. Герсоном⁴³.

При реорганізаціях штати обліково-реєстраційного, потім 1-го спецвідділу постійно збільшувалися. Якщо штат ОСВ ГУДБ НКВС СРСР на липень 1934 р. складався зі 107 осіб, то на 1 січня 1940 р. у штаті 1-го спецвідділу було 358 осіб на чолі з Л. Баштаковим⁴⁴. Проте збільшення чисельності особового складу обліково-статистичного відділу не гарантувало виконання поставлених завдань. Плинність кадрів і перманентні чистки особового складу апаратів органів державної безпеки були характерним явищем наприкінці 1930-х рр. Співробітники не встигали осягнути особливості обліку, комплектування, використання документів, інформаційних систем. Незабаром їх або переводили в оперативні підрозділи, або заарештовували за звинуваченням у «шкідництві».

Арешти здійснювалися за двома лініями — наявність «компрометуючої інформації» (членство в інших партіях, виступ на підтримку «троцькістів», звинувачення в «лівому» або «правому» ухилі, непролетарське походження, національність тощо) або належність до одного з «чекістських» кланів («ягодівці», «ежовці», «беріївці»). Формальна причина зазначалася як «розвалювання роботи».

Прикладом може стати наказ наркома НКВС СРСР Л. Берії від 10 грудня 1938 р. про роботу 1-го спецвідділу НКВС СРСР. Він звинуватив колишнього начальника 8-го (обліково-стати-

⁴³ *Виноградов В.К.* История формирования архива ВЧК. – С. 37.

⁴⁴ Див.: *Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 60, 71; Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 101–102.

стичного) відділу старшого майора державної безпеки В. Цесарського, начальника 1-го спецвідділу старшого майора державної безпеки І. Шапіро⁴⁵ і їх заступника С. Зубкіна в організації «умисного хаосу в роботі відділу», «засміченості відділу політично чужими сумнівними елементами», «неочищенні кадрів від осіб, на яких давно були наявними прямі дані про їхні контрреволюційні, шпигунські зв'язки».

У наказі зазначалися конкретні прорахунки в організації роботи відділу. Перелічені недоліки показують основні напрями роботи 1-го спецвідділу в умовах «великого терору» 1937–1938 рр.:

- співробітники відділу не вносили змін до картотеки обліку агентури (було внесено тільки 70% карток, що не давало змоги встановити кількість діючої агентури);
- не були внесені зміни до картотеки з обліку агентурних розробок і справ-формулярів. Тому значна частина «контрреволюційних і шпигунських елементів» не потрапила на облік 1-го спецвідділу й оперативних відділів;
- не здійснювався облік заарештованих і контроль за строками провадження слідства. Справи значної кількості вже за суджених перебували в картотеці заарештованих, а реєстрація заарештованих відбувалася з чималим запізненням;
- не були визначені терміни доповіді справ на Особливій нараді. Співробітники, відряджені територіальними апаратами для доповіді на Особливій нараді, місяцями жили в Москві за державний кошт. Так, співробітники територіальних апаратів — з Алтайського краю Костромін і з Новосибірського УНКВС Гаєвський — перебували в Москві близько року;
- не був актуалізований облік іноземців, що відбувають покарання і підлягають висланню за межі СРСР, не здійснювався контроль за виконанням рішень Особливої наради у справах іноземців;
- вилучені у заарештованих численні документи не піддавалися обліку й «були розкидані камерою схову»;

⁴⁵ Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 441.*

- статистика велася за застарілими статистичними формами, без достатньої політичної характеристики заарештованих і репресованих, що дезорієнтувало напрям оперативної роботи;
- у центрально-загальнодовідкову картотеку не було внесено понад 60 тис. інформацій із додатковими даними про осіб, що перебували на обліку. Також до картотеки не були включені 109 тис. карток на осіб, засуджених спецтрійками на периферії, були відсутні картки на засуджених Військовою колегією;
- не провадилася робота з оперативного розшуку злочинців, не контролювалася робота органів НКВС і міліції на периферії;
- не розглядалися і не бралися на облік заяви і скарги у справах засуджених, значна їх частина взагалі загубилася. Розгляд скарг затягувався, частина взагалі залишалася без розгляду і передавалася в архів, не перевірялися результати розгляду заяв, відправлених 1-м спецвідділом у різні органи з відповідними пропозиціями і розпорядженнями;
- в хаотичному стані перебував архів, сотні тисяч справ виявилися незареєстрованими, матеріали зберігалися недбало, без підшиття. Не перевірялося повернення справ, переданих з архіву в різні відділи і управління НКВС;
- не здійснювалася оперативно-тематична розробка «найбільших» політичних справ, внаслідок чого «залежувалися» цінні в оперативному відношенні матеріали;
- не було організоване зберігання конфіскованих книг, що надходили у книгосховище: ніхто не розкладав їх на стелажі й вони безладно «валялися» на підлозі.

Нарком НКВС СРСР Л. Берія робив висновок, що «правильно організована і чітко поставлена робота 1-го спецвідділу НКВС має величезне значення для роботи оперативних відділів НКВС»⁴⁶.

⁴⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 9, спр. 672, арк. 165–167; Україна в добу «Великого терору», 1936–1938 рр. – С. 307–308.

Аналіз обвинувачень, висунених керівництву 1-го спецвідділу НКВС СРСР, свідчить про упередженість наркома НКВС СРСР Л. Берії. По-перше, масові операції спровокували лавину карток, які треба було занести в декілька видів картотек. Співробітники фізично не мали змоги це зробити. Початок «національних операцій» і поява сотень «альбомів» зі списками громадян, що підлягали перевірці за картотекою 1-го спецвідділу, а потім засудженню «вищою двійкою», остаточно паралізували роботу обліково-статистичного й архівного підрозділів центрального апарату НКВС СРСР.

Російські дослідники М. Петров і А. Рогинський, аналізуючи хід однієї з національних операцій (польської), проваджуваної згідно з оперативним наказом НКВС № 00485, відзначали постійне збільшення строків її проведення. Спершу на неї відводилося три місяці — операція мала початися 20 серпня і закінчитися 20 листопада 1937 р.

Проте термін цей постійно подовжувався разом із термінами на проведення інших «операцій щодо нацконтингентів» — спочатку до 10 грудня, потім до 1 січня 1938 р., до 15 квітня і, нарешті, до 1 серпня 1938 р. Винятком стала Білорусія, якій було дозволено закінчити ці операції до 1 вересня.

Кожне таке пролонгування означало лише одне: дозволявся спрощений порядок провадження слідства й постановлення вироків «за альбомами». Проте саме альбоми виявилися каменем спотикання у здійсненні національних, враховуючи польську, операцій.

Національні операції стали головним напрямом діяльності НКВС із січня–лютого 1938 р., змінивши у цій якості центральну для осені–зими 1937 р. операцію за наказом № 00447 (за яким на початок 1938 р. вже було засуджено понад 500 тисяч громадян). Навесні 1938 р., коли національні операції розгорнулися особливо широко, з'ясувалося, що центральний апарат НКВС СРСР (а саме 1-й спецвідділ) не в змозі оперативно «перетравлювати» альбоми, що надходять із місць. Між відправленням альбому до Москви і поверненням його назад проходило декілька місяців. Влітку 1938 р. у НКВС СРСР скупчилося альбомів більш ніж на 100 тисяч громадян. Із місць сипалися

скарги на перевантаженість внаслідок цього в'язниць, на дорожнечу утримання вже фактично засуджених до розстрілу ув'язнених тощо.

Можливо, саме з цієї причини 15 вересня 1938 р. Політбюро ухвалило рішення (П64/22) скасувати «альбомний порядок» засудження і створити в кожному регіоні спеціально для постановлення вироків щодо «нацконтингентів» (тобто за всіма нерозглянутими альбомами) «особливі трійки»⁴⁷.

Таким чином, звинувачення наркома НКВС СРСР Л. Берії на адресу керівництва і співробітників 1-го спецвідділу НКВС СРСР у «шкідництві» безпідставні. Керівництво НКВС СРСР при проведенні масових репресивних операцій не врахувало інформаційного навантаження на обліково-статистичний і архівний напрями органів державної безпеки.

Причина жорсткої критики була геть іншою. В. Цесарський та І. Шапіро належали до групи «єжовських висуванців». Виходець з Одеси, професійний партійний працівник В. Цесарський з 1932 по 1935 рр. працював у розподільному і промислового відділах ЦК ВКП(б), які очолював М. Єжов. Напевно В. Цесарський був близько знайомий із майбутнім наркомом НКВС СРСР М. Єжовим. Так, переходячи з посади завідувача розподільного відділу ЦК ВКП(б) на посаду завідувача промислового відділу ЦК ВКП(б), М. Єжов забрав В. Цесарського із собою і призначив його своїм помічником. Пізніше, у 1935–1937 рр., В. Цесарський був референтом-доповідачем секретаря ЦК ВКП(б) М. Єжова. Обійнявши посаду наркома НКВС СРСР у вересні 1936 р., М. Єжов вже у жовтні 1936 р. призначив В. Цесарського спочатку особливоуповноваженим при наркомові НКВС СРСР, а ще за місяць — начальником обліково-реєстраційного відділу ГУДБ НКВС СРСР. Вже у грудні 1936 р. він став майором державної безпеки⁴⁸.

⁴⁷ Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД в 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан / Сост. А. Э. Гурьянов; редкол. А. Б. Рогинский (пред.) и др.; Науч.-информ. и просвет. центр «Мемориал». – М.: Звенья, 1997. – С. 30.

⁴⁸ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 185, 432–433.

Виходець із Борисова Мінської губернії, І. Шапіро, працюючи з 1930 р. в наркоматі РСІ СРСР — ЦКК ВКП(б), Комісії радянського контролю при РНК СРСР, також перетинався з М. Єжовим, який був у 1933–1934 рр. членом Центральної комісії ВКП(б) з чистки партії. М. Єжова в лютому 1934 р. призначили заступником голови КПК при ЦК ВКП(б), а з березня 1934 р. почав працювати помічником голови КПК при ЦК ВКП(б) І. Шапіро. Разом із В. Цесарським, І. Шапіро працював референтом-доповідачем секретаря ЦК ВКП(б) М. Єжова. Прийшовши в НКВС СРСР, М. Єжов у січні 1937 р. призначив І. Шапіро заступником начальника секретаріату НКВС СРСР. З серпня 1937 р. по жовтень 1938 р. І. Шапіро працював начальником секретаріату НКВС СРСР, у березні–листопаді 1938 р. був одночасно начальником 1-го спецвідділу НКВС СРСР⁴⁹.

Запропоновані Л. Берією в наказі заходи щодо поліпшення роботи 1-го спецвідділу також свідчать про «чистку» співробітників за політичними, а не професійними мотивами. В наказі пропонувалося існуючу картотеку з обліку агентури оперативних відділів НКВС СРСР, УНКВС Московської області та РВ УНКВС м. Москви розділити на дві картотеки: що діють у мережі і перебувають в архіві. Усі картки потрібно було переписати наново, виправити помилки. Співробітники відділу мали систематично відзначати рухи агентури, провести перереєстрацію всіх чинних розробок у відділах НКВС СРСР і занести їх у картотеку.

Наказ передбачав реорганізацію відділу і нові завдання:

- робота 3-го і 4-го відділень мала бути переформатована на три відділення (2-ге, 3-тє, 4-тє). 2-ге відділення зобов'язувалося займатися обліком опечатаних квартир, описом майна, конфіскації і камерою схову. Співробітники повинні були провести ревізію камери схову, перевірити наявність речей за приймальними квитанціями й актами, речі, що перебувають на зберіганні (радіоли, радіоприймачі, фотоапарати тощо), здати до державного фонду. Надалі, отримавши

⁴⁹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 185, 441.

рішення про конфіскацію, негайно передавати речі у держфонд. 3-тє відділення — облік справ і заарештованих у центральному апараті НКВС СРСР. 4-тє відділення — облік і оформлення справ, що надходять із периферії, облік репресованих іноземців;

- 5-му відділенню пропонувалося у дводекадний строк розробити і запровадити нові форми статистичної звітності, які б повністю відповідали оперативним вимогам;
- 6-му відділенню доручалося негайно розпочати «упорядкування» центральної картотеки, розкласти картки строго в алфавітному порядку. Картотекарки повинні були працювати у дві зміни. Для матеріального стимулювання їхньої роботи запроваджувалася прогресивна оплата праці;
- у декадний строк треба було сформуванати 7-ме відділення, яке мало займатися всесоюзним розшуком злочинців;
- 8-му відділенню доручалися розбирання й обробка заяв заарештованих (табори, в'язниці, заслання). Скаргами громадян повинно було займатися бюро скарг і заяв при НКВС СРСР;
- 9-му відділенню доручалося негайно стати до роботи з упорядкування архіву. До 1 лютого 1939 р. співробітники зобов'язувалися влити в загальнодовідкову картотеку картки осіб, що проходили у слідчих справах на периферії (майже 100 тис. громадян). Тримісячний строк відводився на упорядкування близько 230 тис. особових справ колишніх співробітників ВНК–ДПУ–НКВС і складання довідкової картотеки. Також вони мали здійснити перевірку наявності справ і вжити заходів щодо розшуку відсутніх справ. Для поліпшення умов роботи і зберігання документів начальникові адміністративно-господарського управління НКВС СРСР Ю. Сумбатову доручалося надати архіву необхідне приміщення;
- 10-му відділенню доручалося здійснити оперативно-тематичну розробку архіву слідчих і агентурних справ, науково-дослідну розробку окремих справ і складання на їхній основі оглядів. Співробітники відділення повинні були також

контролювати повноту використання слідчих і агентурних матеріалів у справах, проваджуваних оперативними відділами й управліннями НКВС;

- 11-те відділення — приймання, зберігання й обробка справ особливого архіву;
- на новостворене 12-те відділення покладался обов'язок із приймання, сортування і зберігання конфіскованої літератури.

Л. Берія також доручив наркомам союзних і автономних республік, начальникам обласних і крайових УНКВС здійснити перевірку роботи 1-х спецвідділів і вжити заходів щодо вдосконалення їхньої роботи.

Цим же наказом, окрім вже згадуваних В. Цесарського та І. Шапіро, були заарештовані й віддані до суду заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР капітан державної безпеки С. Зубкін та начальник 5-го відділення С. Кремнев-Сандуков. З органів НКВС було звільнено дев'ять співробітників 1-го спецвідділу⁵⁰.

Таким чином, наказ наркома НКВС Л. Берії продемонстрував типову сталінську політику — перекладання відповідальності за помилки центрального керівництва на нижчих співробітників, від яких не залежала організація роботи наркомату в екстремальних умовах «великого терору». Провали в роботі списувалися на шкідництво «ворогів народу» з-поміж «скомпрометованих» порочними зв'язками співробітників.

Збереженню обліків і архівних справ приділялося все більше уваги. Через можливий військовий конфлікт на Далекому Сході для зберігання справ архівів УНКВС у Приморському і Хабаровському краях наказом НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. № 00720 була створена філія Центрального архіву 1-го спецвідділу НКВС СРСР при 1-му спецвідділі УНКВС в Омській області.

У лютому 1941 р. при вилученні з НКВС СРСР Наркомату державної безпеки (НКДБ) СРСР 1-й спецвідділ (обліково-архівний) залишився у складі НКВС СРСР. Начальником відділу

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 672, арк. 165–167; Україна в добу «Великого терору», 1936 – 1938 рр. – С. 309–310.

28 лютого 1941 р. був призначений А. Герцовський⁵¹. У НКДБ СРСР був сформований 2-й (обліково-статистичний) відділ, який очолив Л. Баштаков. Після об'єднання НКВС і НКДБ в липні 1941 р. керівником 1-го спецвідділу (обліково-статистичного) став той же Л. Баштаков⁵².

У наказі НКВС СРСР № 00232 «Про організацію першого спеціального відділу НКВС СРСР» від 28 лютого 1941 р. 15 відділень та секретаріату п'ять відділень конкретно займалися формуванням, зберіганням та розробкою архівних справ. Зокрема, 9 відділення (загальний архів) займалося прийомом, обліком і розподілом по відділенням архіву справ і кореспонденції, організацією оперативного використання матеріалів, обслуговуванням читального залу, реставрацією документів.

Співробітники 10 відділення (слідчий архів) систематизували, зберігали, проводили оперативно-тематичну та технічну обробку слідчих справ органів ВНК–ОДПУ–НКВД–НКДБ, третіх управлінь НКО і НКВМФ з № 1 по № 620 000, видавали довідки по справам для оперативних органів НКВС, НКДБ, третіх управлінь НКО і НКВМФ, прокуратури та суду, здійснювали контроль за поверненням виданих з архіву справ. 11 відділення (слідчий архів) виконували ті самі функції щодо справ з № 620 000 до останньої справи. 12 відділення (особливий архів) виконувало подібні завдання щодо особливо важливих та секретних справ.

13 відділення (архів загального діловодства) займалося систематизацією, збереженням керівних директив партії та

⁵¹ Герцовський Аркадій Якович (1904–?) — єврей, член партії з 1939-го. В органах ВНК з 1920-го. У 1938–1941 рр. — помічник, заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР. У 1940-му — оформляв справи польських військовополонених і складав списки-приписи на відправлення до місця розстрілу польських офіцерів, поліцейських і тюремних в'язнів, пізніше відповідав за зберігання матеріалів, пов'язаних із Катинською операцією. У 1941–1943 рр. — начальник, заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР, пізніше — начальник відділу «А» НКДБ–МДБ СРСР. У 1953 р. — начальник 1-го спецвідділу МВС Якутської АРСР, в тому ж році заарештований. У 1955-му засуджений на 10 років позбавлення волі. Генерал-майор з 1945 р.

⁵² Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ... – С. 207.

уряду по оперативно-чекістській роботі, наказів, циркулярів та інструкцій ВНК-ОДПУ-НКВС-НКДБ і третіх управлінь НКО та НКМФ, судових протоколів ВНК-ОДПУ-НКВС, особових справ співробітників ВНК-ОДПУ-НКВС-НКДБ, особових справ в'язнів, померлих, звільнених та втікачів з місць ув'язнення, оперативно-тематичною і технічною обробкою загально-оперативних матеріалів⁵³.

Таким чином, основним завданням архівного підрозділу ВНК-ОДПУ-НКВС-НКДБ було формування, зберігання і тематична розробка матеріалів органів державної безпеки.

Реорганізації архівно-облікового напрямку органів державної безпеки були спрямовані на максимальне використання архівних матеріалів у роботі оперативних відділів, створенні систем обліків, які дозволяли швидко отримати інформацію щодо конкретної особи, руху слідчих справ.

Подкур Р. Создание архивных подразделений советских органов государственной безопасности (1920 – начало 1940-х гг.).

Автор на основе малоизвестных документов исследовал процесс создания и функционирования архивных подразделений советских органов государственной безопасности (1920 – начало 1940-х гг.).

Ключевые слова: архив, делопроизводство, органы государственной безопасности, учетно-статистический отдел, система учета.

Podkur R. The founding of archival departments of Soviet state security bodies (1920 – the beginnings of 1940th).

Based on little-known documents the author investigated the founding and functioning of archival departments of Soviet state security bodies (1920 – the beginnings of 1940th).

Key words: archive, records management, bodies of state security, statistical department, accounting/record system.

⁵³ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ... – С. 612-613.